

АБ АДЭКВАТНАСЦІ, ТОЕСНАСЦІ І ЭКВІВАЛЕНТНАСЦІ Ў ЛЕКСІКАГРАФІ

Даволі часта ў даследаваннях, прысвечаных тэорыі і практыцы перакладу, паняцці адэкватнасць, тоеснасць і эквівалентнасць дублююцца або ўзаемазамяняюцца. “У шырокім плане эквівалентнасць разумеецца як штосьці раўназначнае, раўназначнае чаму-небудзь, адэкватнасць – як штосьці цалкам роўнае, а тоеснасць – як штосьці, што валодае поўным супадзеннем, падабенствам з чымсьці” [1, с. 18]. У тэорыі перакладу эквівалентнасць апошнім часам ужываецца як штосьці “інтуітыўна прынятае”, меншая семантычная катэгарычнасць слова «эквівалентнасць» зрабіла яго больш пажаданым” [1, с. 18]. Адэкватнасць і тоеснасць ужываюцца ў значэнні “роўны”, “дастаткова адпаведны” і не з’яўляюцца агульнанавуковымі тэрмінамі. Некаторыя палажэнні агульнай тэорыі эквівалентнасці неаднаразова рабіліся аб’ектам вывучэння мовазнаўцаў і былі сфармуляваны ў лінгвістычнай літаратуры (працы В. Вінаградава, Р. Якабсона, Ю. Лотмана, С. Беражана, В. Камісарава, Я. Рэцкер, І. Арнольд, Л. Бархударова, Л. Латышава, А. Сямёнава, В. Беркава), вынікам чаго з’явілася заключэнне аб тым, што эквівалентнасць можа быць унутрыўзроўневай, міжмоўнай, поўнай і частковай. Пры гэтым яшчэ і да сёння пералічваюцца розныя дыферэнцыяльныя прыметы паняцця эквівалентнасць, якія базуюцца на семантычных, структурных, функцыянальных, прагматычных, жанравых і інш. характарыстыках. У сувязі з гэтым эквівалентнасць аб’ектаў прынята лічыць “ідэалізацыяй, што мае аб’ектыўныя падставы ва ўмовах існавання рэчаў” [2, с. 57] і разглядаць як “роўнасць у якіх-небудзь адносінах” [2, с. 56]. Напрыклад, агульнавядома, што жанравая прыналежнасць тэксту можа ўплываць на аб’ём значэння эквівалентных адзінак. Вывучэнне беларускіх тэрмінаў, зафіксаваных у перакладных слоўніках спецыяльнай лексікі, запэўнівае, што паняцце эквівалентнасць у тэрмінаграфічным даведніку мае спецыфічны характар і дасягаецца праз разнастайныя спосабы перакладу.

Найперш у двухмоўным даведніку мусіць быць прапанавана не тлумачэнне спецыяльнай лексікі, але перакладны эквівалент, які можна выкарыстоўваць непасрэдна пры актах перакладу. Пры гэтым пад тэрмінам “эквівалент” разумеецца “адзінка маўлення, што супадае з функцыяй іншай, здольная выконваць тую ж функцыю, што і іншая адзінка маўлення...” [3, с. 522]. У такім выпадку і лема, і эквівалент выступаюць разнамоўнымі лексічнымі адпаведнікамі аднаму паняццю і мусяць адпавядаць усім патрабаванням тэрміна: сістэмнасць, незалежнасць ад кантэксту, дакладнасць, стылістычная нейтральнасць, адназначнасць. Пераклад тэрмінаў пры гэтым павінен падпарадкоўвацца асноўнаму прынцыпу перакладу гэтай катэгорыі слоў: тэрмін перакладаецца тэрмінам, значэнне якога захоўваецца нязменным незалежна ад задумы аўтара і кантэксту, а кантэкст у сваю чаргу можа быць як тэрміналагічным, так і нетэрміналагічным. Важна падкрэсліць, што ўмова адназначнасці патрабуе фіксацыі ў тэрмінаграфіі аптымальнага перакладчыцкага рашэння, якое рэалізуе сябе ў адным варыянце перакладу. Разам з тым па разнастайных прычынах

(аб'ектыўных і суб'ектыўных) нават у вузкагаліновых слоўніках магчымы адступленні ад вышэйназванага, таму ўяўляецца заканамерным разгледзець адлюстраваныя ў тэрмінаграфічных даведніках спосабы дасягнення эквівалентнасці тэрмінаў.

У сувязі з адсутнасцю рэпрэзентатыўнай колькасці стандартаў беларускамоўных тэрмінаў і неўпарадкаванасцю некаторых галін беларускай тэрміналогіі, нармаванне якіх доўжыцца яшчэ да нашага часу, складальнікам разнамоўных даведнікаў спецыяльнай лексікі пры фарміраванні беларускай часткі прыходзілася часам выпрацоўваць кадыфікаваным іншамоўным тэрмінам беларускія адпаведнікі з арыентацыяй на асабісты вопыт і інтуіцыю. Выбар адпаведніка слову-леме пры гэтым залежаў ад шэрага фактараў, сярод якіх можна назваць: жанрава-тыпалагічную і галіновую прыналежнасць слоўніка, стан развіцця беларускай мовы на час складання лексікаграфічнай крыніцы, задачы, што стаялі перад перакладчыкам, адрозненні ў граматычным ладзе моў і г.д. У кожным асобным выпадку, у адпаведнасці з агульнымі тэндэнцыямі, аддавалася перавага тым або іншым спосабам перакладу, якія з цягам часу захоўвалі свае пазіцыі як асноўныя або страчвалі іх.

Перадача іншамоўных тэрмінаў шляхам падбору беларускага дакладнага адпаведніка прадстаўлена найперш у слоўніках канца ХХ ст. У гэтых лексікаграфічных матэрыялах адбываецца не столькі працэс перакладу іншамоўных тэрмінаў, колькі падбор замацаванай у беларускай тэрміналогіі эквівалентнай адзінкі. Крыніцай беларускіх тэрмінаў пры гэтым выступаюць беларускія слоўнікі літаратурнай мовы, беларускамоўныя навуковыя публікацыі, напр., мовазнаўчая тэрміналогія: *прыпадабненне, асіміляцыя, замежная мова, пісьмовая літаратурная мова, гутарковая мова* і інш.

Асноўным спосабам перадачы іншамоўных тэрмінаў на беларускую мову ў тэрмінаграфічных крыніцах першай паловы ХХ ст. з'яўляецца “прыблізны” пераклад больш ці менш бліжэй па сэнсе ўжо вядомым беларускім словам або словазлучэннем. Беларускія адпаведнікі пры гэтым ствараліся пераважна на аснове назваў, замацаваных у народнай традыцыі і пашыраных на тэрыторыі Беларусі, напр., *achwiarawać, padaryć; prytulak; razbirać (sprawu); skarb; spadćyna* (правазнаўства). Прынцып арыентацыі на слоўнік народнай мовы хоць і вытрымліваўся як асноўны пры перакладзе іншамоўных тэрмінаў, але колькасць слоў з народнай мовы ў галіновых беларускамоўных тэрмінасістэмах неаднолькавая. Найбольш багата яны прадстаўлены ў тэрмінагалінах, дзе на час укладання лексіконаў даволі развітай якраз і была народная тэрміналогія (у сельскай гаспадарцы, расліназнаўстве, жывёлагадоўлі, медыцыне, малочнай прамысловасці) і адносна нязначнай у тых сферах, дзе народная тэрміналогія развівалася не вельмі інтэнсіўна: у правазнаўстве, грамадазнаўстве, бухгалтэрыі, справаводства, тэхніцы, археалогіі і інш.

Да выкарыстання дыялектызмаў у беларускай частцы лексіконаў у якасці адпаведнікаў іншамоўным тэрмінам аўтары даведнікаў даволі актыўна звярталіся ў слоўнікавых крыніцах першай паловы ХХ ст., чаго нельга канстатаваць у дачыненні да больш позніх выданняў, напр.: *haniacka; haruška, trasca; йю́ніе;*

krywawaja skula, wierad (медыцына) і інш.

Пры перадачы іншамоўных тэрмінаў на беларускую мову складальнікі даведнікаў пачатку стагоддзя разам з пошукамі тэрмінаў у народнай і іншамоўнай лексіцы шырока карысталіся словатворчасцю, напр.: *пачакальня, паветраная пошта, лістоўная пошта, лётка, рачное суднаходства (тэрміналогія транспарту)*. З сучаснага пункту погляду не ўсе прапановы ў даведніках першай паловы ХХ ст. удалыя, некаторыя лексемы існуюць як размоўныя, а не як тэрміны, напр.: замест *abiesanka* прыжылося *абяцанне, абавязак*; замест *adklad, addal, pierewaloka* адтэрміноўка; замест *lichadziejstwa* – *злоўжыванне*; замест *nasledak* – *вынік*; замест *nialetnaść* – *непаўналеце* (правазнаўства). Разам з тым многія з прапанаваных у беларускай частцы лексіконаў тэрміны зрабіліся шырокаўжывальнымі, увайшлі ў слоўнікавы склад сучасных тэрміналагічных даведнікаў і сталі агульнанародным здабыткам: *адбойны вал, кривашыпны, пнэўматычная закладка, фарсунка, пругкасць, вынаходзіць, акаліна, дынамомашына, электраіндустрыя* (тэхніка); *казначэйства, аксуз, nakładnaja, radatak, polis* (бухгалтарская тэрміналогія); *asoba, hałasawać, kamitet, urad, wybary* (грамадазнаўства).

Пры падрыхтоўцы тэрмінаграфічных даведнікаў слоўнікавы склад беларускай мовы незаўсёды быў настолькі распрацаваны, каб задаволіць патрэбы ў перакладзе тэрміналагічнай лексікі, таму, натуральна, што значнае месца ў беларускай частцы лексіконаў займаюць запазычанні. Зварот да здабыткаў іншых нацыянальных моў абумоўлены або адсутнасцю ў беларускай мове неабходнай тэрмінаадзінкі, або жаданнем аўтараў улічыць вопыт больш прасунутых тэрмінасістэм. Не менш значную ролю адыгрывала пры гэтым і агульная тэндэнцыя да уніфікацыі міжнароднай тэрміналогіі.

Найбольшую групу запазычанняў у беларускай частцы слоўнікаў з рэгістрацыяй тэрміналагічнай лексікі складаюць міжнародныя тэрміны. Дзеясловы з суфісам *-ier-* складальнікі лексіконаў прапаноўвалі перакладаць парознаму. У пачатку стагоддзя даволі пашыраны ў беларускай частцы дзеясловы з суфісам *-ава-ць*, напр.: *abonawać, ahitawać, balzamawać*. У пазнейшых слоўнікавых крыніцах такім дзеясловам прапанаваны беларускія адпаведнікі як з *-ава-(-ява-)* (нязначная колькасць), так і з *-ірава-(-ырава-)* (пераважная частка), напр.: *канцэнтраваць, збалансіраваць, канструіраваць, элэксіраваць, гідрыраваць* (тэхніка) і інш.

Акрамя запазычанняў міжнародных тэрмінаў, у беларускай частцы слоўнікавых крыніцах вылучаны запазычанні з нямецкай мовы, напр.: *ахвэрк, фашына, капітэль, preis-kurant, каролінг*; з рускай мовы: *трудавы працэс, утулка, паталок, зняціе грата, асновае пахаванне, пасуда* (археалогія); *раздражаць, прыдаваць скорасць* (фізіка); назоўнікі з суфісам дзеючай асобы – *цель*, напр.: *выпраміцель, нагнятацель, раменны раздзяліцель*; дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану з суфісамі *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-* па аналогіі з рускімі *-уц-, -юц-*, напр.: *пляніруючы лёт, адбельваючае рэчыва, вадкацякучы, праходзячае сьвятло, накіроўваючая рэйка* (тэхніка); *супрацьдзейнічаючая сіла, асновапалагаючы, затухаючы, вяртаючы момант, праводзячы ток* (фізіка). У даведніках другой паловы ХХ ст. працэс запазычання

рускомоўных лексем абумоўлены, верагодна, тым, што падрыхтоўка слоўнікаў праходзіла пад значным уплывам рускай тэрміналогіі, якая характарызуецца большай ступенню распрацаванасці, а таксама блізкасцю словаўтваральнай сістэмы абедзвюх моў. З польскай мовы ў беларускую частку ўвайшлі тэрміны кшталту: *dażywoćcie, pakwitawać, apor, fundacija, flans, herezija, jaŭnaść, kalamarnica, kraža z natychmiestowym spażyćciem, małženstwa*, пераняты словаўтваральны тып назоўнікаў з суфіксам *–унак*, напр.: *ryštunak, ratunak, stasunak, warunak*, назоўнікі жаночага роду з фіналлю *–ня*: *cahielnia, drukarnia, kniharnia, mienialnia* і інш.

Наяўнасць запазычанняў у беларускай частцы слоўнікавых крыніц залежыць ад тэрмінагаліны, што выбрана для перакладу, і абумоўлена тым часам, да якога належыць слоўнікавая крыніца. У тэхнічнай, фізічнай і археалагічнай тэрміналогіі, напр., значная колькасць слоў міжнароднай лексікі ўвогуле не мела патрэбы ў перакладзе, што і прынята да ўвагі аўтарамі аналізуемых слоўнікаў.

Адным са спосабаў перакладу іншамоўных тэрмінаадзінак на беларускую мову стаўся апісальны пераклад, да якога аўтары слоўнікаў звярталіся пры немагчымасці ўзнаўлення іншамоўнага слова па ўласцівых беларускай мове словаўтваральных мадэлях наяўнымі словаўтваральнымі сродкамі, параўн.: *прылада, якая ўжывае сталы і зьменны ток; вугаль, які спякаецца; станок для габляваньня досак; распрацоўка з разбурэньнем для брыкетаў; станок, які шліфуе ў сярэдзіне* (тэхніка) і інш.

Пры пошуку адпаведнікаў іншамоўным тэрмінам аўтары лексіконаў у беларускай частцы актыўна звярталіся да выкарыстання сінонімаў. Тэрміны–сінонімы пры гэтым могуць быць нераўназначныя па ступені ўжывальнасці, па стылістычных характарыстыках. Так, у адным радзе маглі быць пададзены устойлівы, рэдка ўжывальны, размоўны, запазычаны тэрміны і г.д., што наглядна дэманстравала матэрыял розных крыніц фарміравання беларускай тэрміналогіі, напр.: *валун, камень-следавік, пісанік, Барыс–Хлебнік; вага, гіра, гіркі–разнавагі; шапка, калпак, пакрышка, чахол; паша, поле, вурыва, ралля; узбуджэнне, штуршок, імпульс; аснова, базіс, фундамент*.

Такім чынам, на падставе аналізу перакладных тэрміналагічных слоўнікаў можна зрабіць выснову аб тым, што эквівалентнасць у беларускай частцы лексіконаў дасягалася пераважна праз падбор функцыянальна-камунікатыўных адпаведнікаў і ажыццяўлялася шляхам: а) падбору дакладнага адпаведніка – беларускага тэрміна; б) сінанімічнага перакладу; г) апісальнага перакладу; д) выкарыстання запазычанняў. Некаторыя з гэтых спосабаў залучаліся найбольш часта ў пэўны перыяд, іншыя заставаліся прадуктыўнымі на працягу ўсяго стагоддзя. Уважлівае вывучэнне спосабаў перадачы іншамоўных тэрмінаў на беларускую мову, адлюстраваных ў нарматыўных слоўнікавых крыніцах, паспрыяе ўніфікацыі перакладу спецыяльнай лексікі на беларускую мову, а таксама стандартызацыі беларускамоўнай тэрміналогіі ў далейшым.

Літаратура

1. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) // В.С. Виноградов. – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.

2. Латышев Л.К., Семенов А.Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: «Сов. энциклопедия», 1966. – 608 с.

Ю.В. Назаранка

ПРЭЦЭДЭНТНАЯ ЛЕКСЕМА ЧАЛАВЕК У ВЫСЛОЎНАЙ СПАДЧЫНЕ ЯКУБА КОЛАСА

Чалавек з’яўляецца “мерай ўсіх рэчаў”, а паняцце *чалавек* – усеагульнай, але сэнсава варыятыўнай універсальнай катэгорыяй [2, с. 5], і таму прэцэдэнтны характар лексемы павінен быць асабліва дакладна акрэслены ў рамках той ці іншай сістэмы поглядаў. Мы разглядаем гэтую лексему як асноўнае абазначэнне галоўнай тэмы ўсёй творчасці Якуба Коласа, як найпершы, ключавы культуралагічны канцэпт сукупнасці яго выслоўяў-разважанняў, назіранняў, сентэнцый, іранічных ацэнак і г. д.

Сам “дзядзька Якуб” быў чалавекам з вялікай літары, мастаком слова з вострым пачуццём гумару, прэцэдэнтнай фігурай у айчыннай літаратуры і культуры ў цэлым, таму выбар гэтай тэмы невыпадковы, асабліва ў 130-ты год з дня з дня нараджэння класіка.

Прэцэдэнтную лексему *чалавек-людзі* сустракаем у такіх аўтарскіх выслоўях, як:

*Пазнаць не трудна чалавека
Па ўсіх паводзінах яго, –
Ці ён гультай, ці недарэка,
Ці нештае яму чаго. (VIII 91)⁴
І людзі простыя так ветлы,
І погляд добры іх і светлы... (VI 203)*

Добра служыць з добрымі людзьмі. А калі пачнуць кусаць адзін другога, то доўга не паслужыш... (IV 160)

*Шчаслівыя людзі – як хвалі, што ў моры:
Іх вецер узніме – бягуць,
І тое, прад чым пакланяліся ўчора,
Пры ветры другім аплююць. (I 312)
Нешта нейкае тут ёсць,
Людзі ж розныя на свеце! (III 83)*

Лічыўся ў мястэчку чалавекам мыслі, пяра і бутэлькі. (IV 57)

*І гэта – людскае стварэнне!
І то – чалавек! (VIII 289)*

Усе вы, панове, у глушы жывяце, а глушы байцеся. І ў глушы людзі жывуць. (IX 32)

*Як паглядзіш – божа мілы!
Што з людзьмі робиць чын? (I 116)
Я развітаюся тут з вамі,*

⁴Спасылкі(том, старонка) даюцца па выданні: Колас, Якуб. Зб. тв. у 12-ці т. Мн., 1961–1964.